

Ružica Čičak-Chand

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

Kršćani, muslimani i međuetnička koegzistencija u jugoistočnoj Europi

Središnji dio knjige *Christen und Muslime: interethnische Koexistenz in südosteuropäischen Peripheriegebieten* urednika Thedea Kahla i Caya Lienaua (LIT Verlag, Berlin – Wien, 2009, 361 str.) čine rezultati istraživanja na projektu *Interethnische Beziehungen zwischen orthodoxen Christen und Muslimen in Südosteuropa – Beispiele aus konfessionell gemischten Siedlungen in Griechenland und Rumänien*, fokusiranom na propitivanje mehanizama suživota pravoslavnih kršćana i muslimana u jugoistočnoj Europi na primjeru etnički i religijski mješovitih naselja u sjevernoj Dobrudži u Rumunjskoj te zapadnoj Trakiji u Grčkoj. U knjigu su uvršteni prilozi s dvaju savjetovanja održanih u Münsteru 2006. i 2007. pod naslovom »Interethnische Beziehungen zwischen Christen und Muslimen in Südosteuropa« te tekstovi autora koji su svojim istraživanjima, prema mišljenju izdavača, značajno pridonijeli rasvjetljavanju tematike iz različitih perspektiva, premda nisu sudjelovali u projektu ni na savjetovanjima u Münsteru. Knjiga se sastoji od uvoda i dvadeset dva članka.

U žarištu su interesa pravoslavni kršćani i muslimani, dvije najveće religijske zajednice jugoistočne Europe, čiji je zajednički život značajan čimbenik ukupne europske međuetničke koegzistencije. Premda je naglasak na suvremenim prilikama, posebno od pada komunizma i krize u bivšoj Jugoslaviji, nekoliko se tekstova bavi isključivo povijesnim razdobljem osmanske vladavine. U priložima se razmatraju različiti aspekti specifičnosti odnosa većinske i manjinske populacije unutar pojedinih država te nastoje identificirati sociopolitički, odnosno etnoreligijski čimbenici »odgovorni« za položaj muslimanskih manjina u dotičnim političkim zajednicama. U tom se smislu posredno pokušava odgovoriti na pitanje kakav je utjecaj islama (i kršćanstva/pravoslavlja) danas s obzirom na pozitivne promjene glede položaja religije od devedesetih godina 20. stoljeća, ali i u kontekstu nedavnih ratnih sukoba i stradavanja muslimana u ovom dijelu Europe, odnosno na pitanje suodnosa ponajprije muslimanskog identiteta prema etničkome/nacionalnome među muslimanskim zajednicama regije. Naime dugo razdoblje osmanske vlasti i miletskog sustava – gdje je religija određivala identitet zajednice više od etničnosti ili jezika – afirmiralo je osjećaj pripadnosti zadan prije svega religijskom pripadnošću. U međuvremenu je međutim došlo do osjetnog slabljenja religije zbog prodora drugih ideologija poput nacionalizma, komunizma (sa svojim sekularizirajućim utjecajem)

te općenito promjena tradicionalnih društvenih struktura, što je za posljedicu imalo novo poimanje identiteta, definirano sada više prema etničkome i nacionalnom ustroju.

U ovome je osvrtu zbog povelikog broja tekstova raznovrsne tematike i različitih pristupa moguće šire se osvrnuti samo na neke priloge, prije svega na prvi, najopsežniji i ujedno ključni rad, koji se temelji na rezultatima spomenutoga empirijskog istraživanja Marije Bara (Beč), Thedea Kahla (Beč), Gerassimosa Katsarosa (Münster) i Caya Lienaua (Münster) »Christen und Muslime in Südosteuropa: Ein Projekt zur Erforschung interreligiöser Koexistenz in der Norddobrudscha (Rumänien) und in Westthrakien (Griechenland)« i kojem ćemo stoga ovdje dati i najviše prostora. Istraživanje provedeno u Institutu za geografiju Sveučilišta u Münsteru i Institutu za istočnu i jugoistočnu Europu u Beču od srpnja 2005. do veljače 2007. uključivalo je po jedno mješovito gradsko i seosko naselje u sjevernoj Dobrudži (Rumunjska) te u zapadnoj Trakiji (Grčka); riječ je, kako autori u uvodu napominju, o svjesno odabranim zajednicama u regijama u kojima kršćani i muslimani stoljećima žive zajedno bez većih nesuglasica. Pitanja upotrijebljena u istraživanju formirana su na iskustvu ratnih sukoba u bivšoj Jugoslaviji i raspadu te višenacionalne federacije u kojoj su te skupine također stoljećima dijelile zajednički život, s ciljem da se ispituju postojeći oblici međuetničkih kontakata, područja mogućega sukobljavanja te načini njihova smirivanja. Drugi dio članka odnosi se na upotrijebljenu metodologiju, na razne kvalitativne i interpretativne metode sociologijskoga empirijskog istraživanja, pri čemu je primjena narativnih intervjuja imala osobitu metodološku vrijednost. Treći dio »Untersuchte Regionen und Siedlungen« govori o geografskim i povijesnim obilježjima regija, odnosno istraživanih naselja i analizira se njihova etnografska situacija, koja se, primjerice u okrugu Constanța u sjevernoj Dobrudži, od popisa stanovništva 1879. s 56 posto muslimanske i 12 posto rumunjske populacije do popisa 1909. s 10,8 posto muslimana i 54,7 posto Rumunja dramatično promijenila. Dobrudža se danas smatra jednom od etnički najraznolikijih regija Rumunjske: pravoslavne kršćane čine Bugari, Rumunji, Arumunji, Lipovani, Ukrajinci i kršćanski Romi, dok muslimanske etničke skupine predstavljaju Tatauri, Turci i Romi. Slijede geografski i povijesni prikaz zapadne Trakije (Grčka) te pregled etnografske slike regije u kojoj prevladavaju Grci, pravoslavni kršćani, dok muslimansku manjinu čine tri etničke skupine: Turci, Pomaci i Romi.

Premda i u Grčkoj i u Rumunjskoj pravoslavni kršćani čine većinsko stanovništvo, muslimani također čine značajan dio ukupne populacije, a u nekim naseljima i većinu. Usporedba odabranih grčkih i rumunjskih naselja i njihove populacije u zapadnoj Trakiji, odnosno u sjevernoj Dobrudži istraživana je kroz razne aspekte svakodnevice kao što su stanovanje, zapošljavanje, trgovina, slobodno vrijeme i mnogi

oblici kulturnoga i religijskog suodnošenja. Istraživanje je pokazalo da svakodnevica, kako u gradskim tako i u seoskim sredinama, najčešće protječe bez nesuglasica, unatoč prisutnoj diskriminaciji prema muslimanskoj manjini, izraženijoj u Grčkoj negoli u Rumunjskoj, gdje je u vrijeme komunizma državna politika barem formalno promovirala ravnopravnost svih etnija. Naprotiv, pripadnici muslimanske manjine u Grčkoj uvelike su podzastupljeni u praktički svim upravnim strukturama i općenito teže nalaze zaposlenje u odnosu na kršćane, bez obzira na svoje kvalifikacije. Proces opće marginalizacije muslimana, dugo prisutan u grčkome društvu, danas se ponajviše očituje upravo pri zapošljavanju. U tom se kontekstu pokazalo da na kvalitetu suživota mješovitih zajednica veliki utjecaj ima – i to je bila jedna od ključnih hipoteza istraživanja – obrazovanje. Pristup dobroj izobrazbi u prošlosti bio je često neravnopravan, pa je obrazovna razina muslimana u Grčkoj kao i Roma u Rumunjskoj općenito niža od one većinskoga stanovništva. Danas se međutim već u djece tih manjina u svim istraživanim naseljima zamjećuje očit pomak. Prepoznaje se naime da je obrazovanje (uz nastojanje uvođenja obavezne dvojezične nastave u škole), ali i priznavanje zajedničke povijesti i njegovanje zajedničkih povijesnih slika, moćna zaštita od stvaranja i širenja predrasuda i raznih oblika nacionalizama, potencijalno najveće opasnosti po zajedništvo mješovitih sredina. U Rumunjskoj je povezanost između kršćana i muslimana izraženija negoli u Grčkoj; zamjećuje se u broju mješovitih brakova, boljem poznavanju kulture i običaja »drugoga« te zajedničkom provođenju slobodnog vremena. Dok je u Grčkoj očito solidariziranje muslimanskih skupina prema kršćanskoj većini (i obratno), u Rumunjskoj je prisutnije zbližavanje kršćana i muslimana u odnosu na Rome.

Pitanje utjecaja *kulture sjećanja* nosi u sebi snažan potencijal sukoba ako se sjećanja vezuju uz premoć određene etnije. Uskraćivanje primjerice prava na sjećanje na nacionalno-tursku kulturu u Grčkoj, slabi identifikaciju s domovinom Grčkom, odnosno jača orijentaciju na Tursku. U stvari, uključivanje muslimanskoga manjinskog stanovništva u *kulturu sjećanja* nije do danas zaživjelo u društvu Rumunjske, a još manje Grčke; vrijeme Osmanskoga Carstva ostaje uglavnom zatvoreno u muzejskim prostorima ili naznačeno u nazivlju ulica.

Članstvo Grčke u Europskoj uniji od 1981. i Rumunjske od 2007. stanovita su zaštita od međuetničkih i međureligijskih nadmetanja. Ratifikacija europskog sporazuma o zaštiti manjina, njihovih jezika i kultura pridonosi daljnjem pozitivnom usmjerenju. Stoga valja pretpostaviti da bi pridruživanje Turske Europskoj uniji, osim važne strateške uloge koju Turska tu ima, značajno pridonijelo unapređenju zajedničkog života kršćana i muslimana u jugoistočnoj Europi.

Slijedi tekst o dijalektici sličnosti i razlika među religijama te promišljanja o identitetskom omeđenju religije (Assaad Elias Kattan: »Trennende Differenz vs.

versöhnende Synthese? Überlegungen zu einer weniger abgrenzenden religiösen Identitätsbestimmung»). Članak Fikreta Adanira »Beziehungen von Christen und Muslimen im Osmanischen Reich« razmatra pitanje multikulturalnosti u kasnom razdoblju Osmanskoga Carstva, dok se članak Ernsta Ch. Suttnera »Zur Rechtslage nicht-muslimischer Volksgruppen im europäischen Teil des Osmanischen Reichs« bavi pravnim položajem nemuslimanskih naroda. Slične je teme tekst Marlene Kurz »Christen unter islamischer Herrschaft: die zimmi-Verwaltung im Osmanischen Reich« s osvrtom na status *zimija*, nemuslimanskih, kršćanskih podanika, u vrijeme osmanske uprave. U tekstu »The Coexistence of Catholic and Muslim Communities in 18th Century Kosovo« Luca Maiocchi analizira odnos glavnih religijskih zajednica na Kosovu, većinskih muslimana i relativno malobrojne skupine katolika. Obuhvaća razdoblje prve polovine 18. i početka 19. stoljeća obilježeno masovnom emigracijom Srba s Kosova, koje u povijesti Kosova karakterizira slabljenje kontrole Porte nad tom rubnom regijom Carstva i značajnim porastom albanske imigracije. U članku »Bektashism in the Balkans and in the Western Thrace: Brief Historical Background and Ethnographic Observation« autorica Donna Michail propituje razloge zbog kojih se beктаška tradicija, zajednička i drugim dijelovima Balkana (Bugarska, Rumunjska, Bosna i Hercegovina, Kosovo, Albanija) i sve donedavno očuvana u zapadnoj Trakiji, počela posljednjih desetljeća povlačiti pred drugim oblicima islama. Tekst Marie Six-Hohenbalken »Verzerrte Grenzen: Zur Geschichte der Muslime auf Kreta« istražuje društvene i duhovne promjene na Kreti od vremena osvajanja Osmanlija 1645. do prvih nacionalno motiviranih ustanaka u 19. stoljeću. Pozornost je na socioreligijskoj dinamici obilježenoj, u usporedbi s drugim grčkim otocima i kopnenim dijelom, brojnim konverzijama na islam. Primjer Krete pokazuje da se međuetnički i međureligijski odnosi te iscertavanje granica ne mogu tumačiti tek kao stalna borba između »dobra« i »zla«, već da, realnije, znače konstantno (među)pregovaranje religijskih i etničkih identiteta i granica. Naime, kako upozorava autorica, višestruki identiteti nisu postali tema interesa tek s pojavom globalizacije. Primjer Krete zorno upućuje kako su u jednome multireligijskom i multietničkom okruženju granice bile propusne i kako su se pripadnosti, bilo na individualnoj, bilo na razini zajednice, mogle mijenjati, dakako, ovisno o socijalnoj pokretljivosti, dostupnosti resursa i lokalnim odnosima moći. Primjeri različite religijske pripadnosti unutar jedne obitelji te mogućnost odabira između različitih prava religijskoga izraza upućuju na činjenicu da su individualni identiteti i pripadnosti bili situacijski prilagodljivi i promjenjivi.

Raspadom Osmanskoga Carstva na Balkanu u 19. stoljeću formirale su se male nacionalne države na periferiji Balkanskog poluotoka: Srbija na sjeveru, Grčka na jugu te nešto kasnije Rumunjska, Bugarska i Crna Gora. Pritom su veće zajednice muslimana, potekle kako od onih koji su slijedili Osmanlije tako i od indigenog

stanovništva koje je prešlo na islam, ostale u novim državama nasljednicama Carstva u jugoistočnoj Europi, premda je veliki broj njih emigrirao u novostvorenu Tursku. Osim Albanije, gdje muslimani čine većinu, te su se zajednice oblikovale kao manjine unutar novih država. Kako je svaka od novih država u osnovi počivala na jednoj, većinskoj etničkoj grupi/narodu, te su se države rano suočile s unutarnjim napetostima između većinskoga i manjinskog stanovništva. Tenzija se osobito očitovala u odnosima između pripadnika novih vlasti, pravoslavnih kršćana, i njihove manjinske muslimanske populacije, koju su prvi uglavnom smatrali neželjenim ostatkom osmanske prošlosti. S jedne je strane osmansko povlačenje s jugoistoka Europe bilo u pravilu popraćeno velikom emigracijom Turaka i drugih muslimana; s druge strane, unatoč stalnim ili povremenim emigracijskim valovima, muslimanske su zajednice ostale do danas integralni dio regije. Tako u Bugarskoj živi znatan broj Turaka u južnim i sjeveroistočnim dijelovima zemlje, zatim u krajevima koji su činili bivšu Jugoslaviju, najviše u Makedoniji. Osim Turaka i Albanci tvore značajnu skupinu muslimana, kao i regionalne koncentracije slavenskog stanovništva koje se islamiziralo, najbrojnije u Bosni i Hercegovini te Sandžaku, ali i u Bugarskoj i Grčkoj. I, konačno, značajan postotak Roma, raširen po svim zemljama jugoistočne Europe, također čine muslimani. Činjenica da su spomenute države, s iznimkom Albanije, u osnovi kršćanske činila je (čini) položaj muslimanskih zajednica unutar njih posebno problematičnim. Ideologija koja tumači da je država prirodni teritorij jedne dominantne etničke/nacionalne skupine znači u praksi da politička i ekonomska moć pripadaju u pravilu samo većinskom narodu, s minimalnim sudjelovanjem manjinskih zajednica u donošenju odluka i podjeli vlasti. Iznimka u tom centralističkome modelu bila je bivša Jugoslavija, nastala nakon Drugoga svjetskog rata, premda je i u njoj bio zamjetljiv zaokret od stanovite centralizacije vlasti šezdesetih godina prema decentralizaciji (Ustav iz 1974.).

Tekstovi koji se nadovezuju na uvod, i na koje ćemo se u nastavku kratko osvrnuti, bave se pretežito suvremenim pitanjima etničke i kulturno-religijske raznolikosti i njihova suodnosa obuhvaćajući širi raspon tema – glazbenu umjetnost, jezično-etničke odnose, pitanje identiteta, islamsku arhitekturu i druge.

Johann-Bernhard Haversath u prilogu »Osmanisches Erbe, griechische Geschichte, aktuelle Probleme: Etnische und religiöse Vielfalt in Nordgriechenland« propituje povijesno naslijeđe osmanskoga i grčkog vremena i moguće daljnje perspektive razvoja regije. Tekst pokriva osmansko razdoblje od 15. stoljeća do početaka *grčkog* vremena 1913./14., kada dolazi do velikih migracija te masovne razmjene stanovništva između Grčke, Bugarske i Turske i kada regija, kako ističe autor, unutar samo nekoliko godina gubi središnji element osmansko-balkanskog naslijeđa, etničku pluralnost. No, ipak, desetljećima podržavana težnja za homogenizacijom na etničkoj i nacionalnoj razini pokazala se od devedesetih godina 20.

stoljeća definitivno neprovedivom. Jer danas, u vremenu otvorenih granica, rastućeg utjecaja Europske unije, ekonomske globalizacije i sekularnog društva, glasovi marginaliziranih identiteta postaju (opet) čujni. Znanstveni diskurs, podržan novim društvenim i političkim kretanjima, iznova razmatra manjinsku problematiku i postavlja je na novi način. Albanci, Makedonci, Turci, Pomaci i Romi postupno stječu uvjete za artikuliranje svojih identiteta. I premda se nova kulturna i etnička samosvijest razvijaju polako i ne bez otpora, proces *europizacije* Europe neosporan je, naglašavajući vrijednost kulturne i etničke pluralnosti i društvene pravde te važnost regionalne pripadnosti, manjina i marginaliziranih. Iz te pozadine, smatra autor, valja promatrati i tumačiti aktualne i buduće razvoje koji će heterogenom stanovništvu sjeverne Grčke, njihovu kulturnom i povijesnom sjećanju moći osigurati potreban prostor izražavanja.

Gabriella Schubert u tekstu »Verbindendes und Trennendes in den Alltagskulturen von Christen und Muslimen in Südosteuropa« govori o sinkretizmu koji (je) prevladava(o) u pučkim kulturama kršćana i muslimana, koje su se u pravilu razvijale prema vlastitim zakonitostima, nerijetko posve odvojeno od visokih kultura elita. Naime stanovništvo tih krajeva kroz povijest se manje poistovjećivalo s pripadnošću konfesiji, a više s pripadnošću regiji, rodu, odnosno porodici ili drugim oblicima zajedništva. Tijekom stoljećâ suživota različitih etničkih i jezičnih skupina razvili su se, u bliskom dodiru njihovih svakodnevnih kultura, zajednički vrijednosni koncepti, načini razmišljanja i djelovanja te sinkretizmi u kulturološkim manifestacijama, osobito u narodnom pjesništvu i glazbi, ali i kontakti, kako autorica na temelju izvornih materijala primjećuje, u privatnim, obiteljskim odnosima, u zajedničkim proslavama kršćanskih i muslimanskih blagdana te organizaciji zajedničkih zanatskih cehova. No europski proces izgradnje nacija krajem 18. stoljeća stigao je i u jugoistočnu Europu i unio neke bitne promjene u odnose kršćana i muslimana. Nacionalni pokreti naroda jugoistočne Europe našli su se u znaku »europizacije« i »modernizacije«, što je za kršćane bilo povezano s »brisanjem« naslijeđa osmanske vlasti iako su *europski elementi* često bili tek površinske naravi, vidljivi u kulturi elita, modi, tehnici i arhitekturi. Ali u smislu vrijednosnih koncepata promijenilo se malo; tradicionalni oblici ponašanja, pa i razmišljanja zadržali su se ili, štoviše, ojačali. Tako kultura svakodnevica u suvremenom životu kršćana i muslimana jugoistočne Europe upućuje prije na povezujuće negoli na razjedinjujuće elemente, zaključuje autorica, osobito osmansko-turska kultura, prisutna posebice u jeziku, pjesništvu, glazbi i plesu, u prehrani, no i u oblicima društvenog ophođenja. U Bosni i Hercegovini, pod pritiskom raspada jugoslavenske federacije i otuda potrebe novoga definiranja samovlastitosti, to se doduše promijenilo, a pripadnost religiji postala je čimbenik nacionalnog definiranja, pa je došlo do izjednačivanja: pravoslavac – Srbin, katolik – Hrvat, musliman – Bošnjak.

»Musikalischer Austausch in Südosteuropa« Wolfa Dietricha govori o različitim oblicima razmjene osmanske i autohtone glazbene umjetnosti zemalja jugoistočne Europe između 16. i 18. stoljeća te kako s osnivanjem nacionalnih država na Balkanu i raspadom Osmanskoga Carstva u 19. stoljeću dolazi do osporavanja vrijednosti svega turskoga, što je na polju glazbe značilo odricanje od orijentalnih utjecaja prisutnih u glazbenim stilovima i instrumentima. Političke promjene u posljednja dva desetljeća u tom dijelu Europe samo su ojačale te tendencije.

»Die Unscharferelation von Sprache und Ethnizität bei christlichen und muslimischen Minderheiten auf dem Balkan« Christiana Vossa istražuje ulogu jezičnih i kulturnih politika identiteta na primjeru muslimana koji govore slavenskim jezicima te suodnosa jezika i etničnosti kod Pomaka u Grčkoj i Bugarskoj. »The National Identity of Today's Bosnian Muslims: Origins, Meanings and Controversies on the Name 'Bošnjak'« Luce Maiocchija bavi se analizom nacionalnog identiteta današnjih bosanskih muslimana, porijeklom, značenjima i kontroverzama u vezi s imenom *Bošnjak*. Srbi su naime smatrali muslimane koji su govorili srpski ili hrvatski etničkim Srbima, dok su ih Hrvati držali etničkim Hrvatima. Stoga muslimani nisu smatrani strancima u Bosni i Hercegovini. Nakon Drugoga svjetskog rata, osobito od šezdesetih, pokušalo se okončati natjecanje između Srba i Hrvata oko pitanja etničke pripadnosti bosanskih muslimana unošenjem pojma »Musliman« kao zasebne etničke skupine. U popisu stanovništva 1971. bosanski su muslimani i službeno priznati za jedan od »naroda Jugoslavije«. Dotadašnji, donekle slabije razvijeni osjećaj zasebnoga nacionalnog identiteta među muslimanima Bosne i Hercegovine, posebno u odnosu na nacionalizam Srba i Hrvata, učvršćen je tragičnim događajima ranih devedesetih, u kojima su muslimani bili najveće žrtve. Tako je u okolnostima rata i razaranja svega muslimanskog, ali i temeljne razlike u percepciji vlastitoga kolektivnog identiteta bosanskih Muslimana u odnosu na Srbe i Hrvate, promjena nacionalnog imena »Musliman« u »Bošnjak«, do koje je došlo u jeku srpske agresije, 1993., bila očekivani, prirodni ishod stvari. Naime usvajanjem naziva Bošnjak u značenju bosanski Musliman konačno je završila rasprava oko toga jesu li Muslimani Srbi ili Hrvati, pitanje koje pojam »Musliman« ostavlja otvorenim jer je prije svega konfesionalne naravi.

Kada se bude vodila rasprava o ulasku Turske u Europsku uniju, Bugarska će u tome, kao članica Unije, imati važnu ulogu, smatra Marina Liakova, autorica teksta »Wahrnehmungen des 'Türkischen' und soziale Stellung der Türken in Bulgarien«. Stoga percepcija »turskog« kao i pitanje društvene participacije Turaka u Bugarskoj nisu samo lokalni, »bugarski« problemi, već su važni za budućnost Europe, proširenje Europske unije te, na kraju, i za simboličnu topografiju kontinenta, mišljenja je Liakova. Manjinska politika Bugarske u pogledu Turaka, od formiranja moderne

bugarske nacionalne države 1878. do danas, više je puta mijenjana, od pokušaja integracije priznavanjem prava manjina do primjene prisilne asimilacije. No pokušaj asimilacije imao je gotovo suprotni učinak od namjeravanoga. Naime iskustvo represije i masovne emigracije 1989. oblikovalo je i ojačalo etnički identitet i grupnu uzajamnost među Turcima. Uslijedilo je razdoblje obnove vjerskih i kulturnih sastavnica turskoga i muslimanskog identiteta, dok je započeti proces tranzicije prema demokraciji otvorio prostor za političku mobilizaciju u službi etničkih interesa. Tako se religija iznova našla u središtu pozornosti turske i drugih muslimanskih manjina. U tom procesu islamske obnove nije bilo nikakvih »fundamentalističkih tendencija«, već su naprosto oživjeli osjećaji povezanosti s islamom nakon niza godina nametnutih restrikcija u pogledu prakticiranja vjere. Nakon 1989. prevladava jasno opredjeljenje da se prava manjina zakonski utvrde i *de facto* jamče. No zakonski zajamčena građanska i manjinska prava nisu dovela i do promjene stavova Bugara prema Turcima. Nekoliko socioloških istraživanja provedenih od devedesetih pokazuje da je negativna slika Turaka u svijesti Bugara zadržana; Bugari i danas doživljavaju Turke kao »strance«. Slike selekcionirane osmanske prošlosti i dalje se instrumentaliziraju u svrhu provođenja određenih političkih odluka. Negativna slika Turaka i Turske u bugarskoj javnosti mogla bi utjecati na bugarsku političku elitu da se u ključnome momentu usprotivi ulasku Turske u Uniju. Formiranje turske elite u Bugarskoj, smatra autorica, moglo bi pak potaknuti promjene u predodžbama bugarske javnosti i mišljenja glede turske manjine.

Afirmacija etničkog identiteta među Turcima i njihova uspješna politička mobilizacija utjecale su i na druge skupine muslimana u Bugarskoj, osobito na Pomake, muslimane koji govore bugarski, koji su tijekom novije povijesti iskusili brojne povrede svojih manjinskih prava od bivših vlada, o čemu govori i članak »Sieben Thesen zu den Pomaken Bulgariens« Evangelosa Karagiannisa. Pomaci su uvijek bili ponešto kolebljivi u odnosu na svoj identitet, oscilirajući između turskog identiteta, temeljenog na religijskoj srodnosti, i identiteta temeljenog na bugarskoj nacionalnoj svijesti. Danas se međutim među Pomacima pojavljuje tendencija traženja svoga zasebnog etničkog identiteta i želja za priznavanjem njihove posebnosti kao etničke skupine, pojava slična kao nekoć kod bosanskih muslimana. Od uvođenja demokracije, a osobito nakon ulaska Bugarske u EU, nastupila je nova era za Pomake u Bugarskoj. Prvi put od svojega konstituiranja manjina je uklopljena u politički kontekst koji ne samo da tolerira kulturne razlike već ih i pozitivno vrednuje. Također, ulazak Bugarske u Europsku uniju smanjuje mogućnost provođenja državne samovolje prema manjinama/Pomacima i istodobno stvara uvjete za dublje demokratske promjene u zemlji.

Vermund Aarbakke u tekstu »The Muslim Minority's Place in Greek Society, with an Emphasis on its Political Representation in the Period after 1974« anali-

zirajući međuodnose kršćana i muslimana na području grčke Trakije, na primjeru političke zastupljenosti muslimanske manjine, upozorava na činjenicu da se grčko društvo još uvijek nalazi u procesu tranzicije, u kojem svi tek nastoje naučiti kako živjeti zajedno u okviru modela koji se radikalno razlikuje od tradicionalnog svijeta koji su nekoć, u vrijeme Osmanskoga Carstva, dijelili. U prilogu »Muslime – oder doch Türken? Zu Rolle und Selbstverständnis der Minderheit in Westthrakien« Hermann Kandler razmatra povijesne aspekte samopoimanja muslimanske manjine u zapadnoj Trakiji sve od konvencije u Lausannei u siječnju 1923., a koje još uvijek uvelike određuju promjenjivi odnosi Turske i Grčke, kao i manjinske politike Grčke. Do danas kontroverzne rasprave oko službenog definiranja manjine, u religijskom (muslimanskom) ili etničko-nacionalnom (turskom) značenju, bitno utječu na stav manjine prema Grčkoj, odnosno Turskoj. Muslimani u Trakiji sastoje se uglavnom od etničkih Turaka (preko 70 posto), Pomaka (islamiziranih Slavena) i Roma. Vojnim pučem 1967. otvorena diskriminacija protiv muslimanske manjine postala je normom. Unatoč povratku demokraciji 1974., prava stečena pod bivšim zakonodavstvom nisu vraćena muslimanskoj manjini. Naprotiv, ideja o Turskoj kao neprijatelju poslužila je da se represivne politike prema turskoj etničkoj skupini još pooštre, rezultirajući brojnim incidentima. Pod pritiskom strane javnosti, a radi ublaživanja pogoršanih međuetničkih odnosa u zapadnoj su Trakiji uklonjeni neki od minornijih oblika diskriminacije. U članku »Die aktuelle Debatte um den Moscheebau in Athen« Nicole Garos i Vasilios Makrides na sporu oko izgradnje džamije u Ateni zorno upozoravaju na dublja pitanja i probleme grčkoga društva. Naime najkasnije od devedesetih godina 20. stoljeća u Grčkoj žive dvije skupine muslimana, »stara« i »nova«. Prvu čini muslimanska manjina u zapadnoj Trakiji, priznata konvencijom u Lausannei 1923., a drugu čine ekonomski imigranti porijeklom iz Iraka, Irana, Bangladeša, Pakistana, sjevernoafričkih zemalja i Albanije, ukupno od dvjesto do tristo tisuća pripadnika islamske religije. Dodiri između tih dviju skupina rijetki su, dobrim dijelom i zbog prostorne udaljenosti sjeverne Grčke i Atene, u kojoj živi glavnina imigranata. Povijest gradnje džamije u Ateni počinje još 1939., postaje aktualna 1971. i opet 1983.; aktualizira se početkom devedesetih, potom 2004., 2006. i 2008. (»Jer stvarno pitanje nije 'da' ili 'ne' džamiji, već je stvarno pitanje kakvo društvo želimo.«) Pored i dalje opterećujućeg odnosa s Turskom, raširena islamofobija i u drugim dijelovima Europe zasigurno dodatno utječe na odgađanje rješavanja tog problema. S druge strane, sve je jači pritisak Europske unije i drugih međunarodnih organizacija koje se pozivaju na zakon o slobodi religija te stoga i na poštovanje ljudskih prava. Očito je, prema mišljenju autorâ, da su u taj spor duboko involvirani Pravoslavna crkva, država, različiti individualni akteri kao i grčko stanovništvo Atene, a i sami imigranti. Stav Grčke pravoslavne crkve prema gradnji džamije u Ateni do danas je ostao ambivalentan. No Crkva neosporno uživa

podršku države, odnosno brojnih političkih subjekata, ali i značajnoga dijela grčkog stanovništva. Posljednjih desetljeća sve je više onih koji traže odvajanje ili barem slabljenje veza između Crkve i države, što bi u konačnici značilo prilagođavanje zemlje multikulturnom, odnosno multireligijskom društvu. No tu je i pitanje nacionalne, odnosno identitetske svijesti Grka, čija je središnja referentna točka grčki jezik i Pravoslavna crkva. Crkvi se osim toga pridaje uloga čuvarice *grčkoga* u vrijeme osmanske vladavine, dok Atena, kao glavni grad, predstavlja najistaknutiji simbol grčke nacije, osobito njezina povijesna uloga kao središta antičke kulture. U tim će okolnostima aktualni spor oko gradnje džamije u Ateni i ubuduće upućivati, zaključuju autori, na dinamiku odnosa Crkve i države, ali i vanjskih čimbenika s obzirom na članstvo Grčke u Europskoj uniji, koje zemlju nužno stavlja u kontekst novih sfera utjecaja i zakonodavstava.

U članku »Das Architekturerbe der Muslime Rumäniens und seine Bedeutung für die Identität der Minderheit« Ferenc Csörtan bavi se jednim *perifernim* aspektom povijesnoga formiranja tursko-tatarske manjine u Rumunjskoj nakon Berlinskog kongresa 1878., kada je Dobrudža, dotada dio Osmanskoga Carstva, pripojena Rumunjskoj – islamskim arhitektonskim naslijeđem, odnosno njegovim značenjem za oblikovanje muslimanskoga identiteta u Rumunjskoj.

Valeria Heuberger u prilogu »Die muslimischen Gemeinschaften in Österreich« polazi od povijesne pozadine usvajanja Zakona o priznanju islama kao ravnopravne religije na području cijele Austro-Ugarske 1912., povezanog s okupacijom Bosne i Hercegovine 1878., tj. njezinom aneksijom 1908. od Monarhije, uključujući i dimenziju odnosa habsburške države prema Osmanskom Carstvu. U drugom dijelu članka autorica govori o današnjoj muslimanskoj populaciji u Austriji, čija se etnička struktura, osobito od druge polovine 20. stoljeća, uvelike mijenja imigracijom ekonomskih migranata iz Turske, afričkih i azijskih zemalja. Autorica se potom posebice referira na odnos Austrije prema muslimanima na Balkanu. Austrija je naime bila jedna od europskih zemalja koja je prihvatila osobito veliki broj izbjeglica iz Bosne, među kojima mnoge muslimane (danas oko šezdeset tisuća bosanskih muslimana živi u Austriji). Heuberger spominje i raznolike znanstvene kontakte između Austrije i predstavnika islama iz zemalja jugoistočne Europe, prije svega Bosne i Albanije. Premda se Austrija danas ne može mjeriti s etničkim, jezičnim, kulturnim i religijskim pluralizmom Austro-Ugarske Monarhije, ona, u obliku islamskoga zakona koji regulira pravne odnose između države i pripadnika islamske vjerske zajednice, raspolaze instrumentarijem koji je za Europu, smatra autorica, od velikoga značenja, ne samo u aktualnom smislu već i upravo zbog svoje povijesne dimenzije.

U zaključku možemo reći da dok je proces homogenizacije u zemljama jugoistočne Europe bio općenito dosta uspješan, ta se politika pokazala neuspješnom kad

je pokušala premostiti jaz između pravoslavnih i muslimanskih zajednica. Čini se stoga da je islam sudbinski predodređen ostati jedna od glavnih odrednica mozaike tog dijela kontinenta. No proces prijelaza od »samo« muslimanskog identiteta, ukorijenjenog isključivo u islamu, prema identitetu u kojem je etnički čimbenik jednako važan ili čak važniji ovdje je već podugo prisutan, a u tom smislu valja napomenuti da su i programi nove muslimanske političke elite po svojem sadržaju i jezično sekularni, što je zasigurno rezultat specifične povijesti tih zajednica tijekom posljednja dva stoljeća i njihova odnosa s balkanskim državama. Ali i proces *europizacije* ovoga dijela Europe o kojem je bilo riječi u prikazima pojedinih tekstova, ma koliko bio spor i pun otpora, upućuje, osobito na primjerima članica Europske unije Bugarske, Grčke i Rumunjske, na nužnost prihvatanja novoga, pravednijeg pristupa manjinskim zajednicama bez obzira na različitost njihovih jezika, religija i kultura.

Knjigu odlikuje niz vrijednih analiza povijesnih i aktualnih sociokulturnih i društvenopolitičkih procesa, dobro dokumentiranih, veoma zanimljivih studentima i istraživačima povijesti, etničnosti, religija, kulture, pa i lingvistike i političkih znanosti, ali i drugima zainteresiranima za ovaj dio europskoga kontinenta.

Iako tematska raznolikost tekstova proširuje naše znanje i razumijevanje ukupne problematike, mišljenja smo da je u knjigu možda trebalo uvrstiti više radova navedenih u napomeni predgovora, objavljenih u drugim publikacijama, jer se neposredno nadovezuju na rezultate istraživačkog projekta koji čini polazište i jezgru knjige.